

КНЯЗІ ОСТРОЗЬКІ

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

**Ярослав Ярославович Хаврук
Петро Михайлович Кралюк
Князі Острозькі
Серія «Знамениті українці»**

*Текст предоставлен правообладателем
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=5317857
Князі Острозькі: Фоліо; Харків; 2012
ISBN 978-966-03-5430-2*

Аннотація

Історія меценатства – одна з найцікавіших сторінок минулого, тому що приховує в собі чимало загадкових, а подекуди драматичних людських доль. На жаль, так історично склалося, що наша земля в епоху своєї бездержавності, ставала «ласим шматком» для інших, більш могутніших держав, котрі насаджували свої права, закони, звичаї та релігію. Ревними боронителями православної віри та української культури були князі Острозькі.

Содержание

Передмова	4
Династія князів Острозьких	9
«Руський Ганнібал»	21
Кінець ознакомительного фрагмента.	40

Петро Кралюк, Ярослав Хаврук Князі Острозькі

Передмова

Вагому роль в історії українських земель періоду Середньовіччя відіграла династія князів Острозьких. Саме вони після розпаду Київської Русі, а пізніше загибелі Галицько-Волинської держави виступили продовжувачами давньоруських політичних та культурних традицій. Особливо помітною роль Острозьких була в XV – XVI ст., коли Україна-Русь переживала складні часи, опинившись у лещатах великих геополітичних потуг – римо-католицької Європи та ісламського Сходу. У цих складних умовах предкам українців було непросто зберегти свою етнічну, культурну й пов'язану з ними конфесійну православну ідентичність. Чимало русинів-українців у той час покатоличилось, а також «потурчилось», «обусурманилось». І в тому, що вони все-таки змогли зберегтися як етнос зі своєю специфічною культурою, є чимала заслуга князів Острозьких.

На жаль, в українській історіографії XIX – XX ст., в силу її «народництва», історія діяльності представників цієї

князівської династії часто або ігнорувалася, або трактувалася тенденційно. Відомі історики народницького спрямування – Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш та Михайло Грушевський, загалом негативно трактуючи дії українських еліт, так само негативно оцінювали й діяння князів Острозьких; особливо це стосувалося одного з найвидатніших представників династії – Василя-Костянтина. При цьому слід зазначити, що жоден із цих істориків-народників не походив із соціальних низів, народних верств.

Як не дивно, але саме селянський син Іван Франко чи не вперше в українській модерній літературі дав високу оцінку князям Острозьким, зокрема Василю-Костянтину. Він зазначав, що «рід князів Острозьких відіграв дуже важливу роль в історії Південної Русі та історії Польщі XV—XVI в.», а князь Василь-Костянтин «був одним із головних двигачів національного життя...». Особливу увагу звертав Іван Франко на культурну діяльність князя, називаючи «славним князем у просвіті» і вказуючи на його значний внесок у справу культурного розвитку: «Він то зрозумів, що без просвіти Русь не може двинутись з упадку, і православіє не може остатись перед напором латинства. І ось він великим коштом завів у своїм місті Острозі вищу школу, або, як тоді звали, “академію”». Також Іван Франко звертав увагу на видану за гроші князя Острозьку Біблію, яку вважав однією з найвизначніших пам’яток нашої культури, а також на діяльність заснованої Василем-Костянтином Острозької друкар-

ні, у якій було видано «багато дуже гарних книжок для науки народу і для оборони православ'я».

Ще один селянський син, Іван Огієнко, теж високо оцінив діяльність В.-К. Острозького. В оглядовій книзі «Українська культура», написаній на початку наукового шляху, вчений зазначав: «Закладаються у нас нові огнища, що боронять рідну культуру і старо-батьківську віру од унії, а в місті Острозі, на чолі з незабутнім патріотою вкраїнським кн. В. К. Острожським (1526—1608) у другій половині XVI віку зароджується славна Академія Острожська. І коло цієї академії згуртувалися кращі сини України, її кращі наукові сили, що повели вперед і рідну літературу і рідну культуру». Далі Іван Огієнко вів мову про видання Острозької Біблії 1581 р. Він наголошував, що то була «...найперша друкована Біблія не тільки на сході слов'янства, але навіть серед всього слов'янського миру». Про книгодрукування в Острозі та Дермані за часів В.-К. Острозького Іван Огієнко пише і у своїй фундаментальній праці «Історія українського друкарства». Своєрідним завершенням студій ученого в галузі Острогії стало монографічне дослідження «Князь Костянтин Острозький і його культурна праця», вперше видане 1958 р. у Вінніпезі (Канада). У ньому автор створив апологетичний образ В.-К. Острозького як захисника православ'я. Князя він називає «найбільшим сином України», «міцним і сміливим оборонцем, всежиттєвим опікуном і оборонцем Української Православної Церкви проти її запеклих ворогів». Іван Огієн-

ко в цій роботі навіть дійшов висновку, що «можна спокійно сказати: усі українські магнати, взяті разом, не зробили стільки для України, скільки зробив сам князь Костянтин», а продовжувачами його справи вважав «Великого Богдана і Великого Петра Могилу».

Однак дослідження Острогіани Іваном Франком та Іваном Огієнком радше можна вважати винятком, а не правилом для української історіографії. В українській науковій літературі досі не маємо фундаментальних праць, присвячених ні В.-К. Острозькому, ні іншим представникам цієї князівської династії. До цих постатей донедавна виявляли більший інтерес польські та російські історики, ніж українські. На цей час існує єдина повноформатна наукова біографія В.-К. Острозького, створена польським істориком Томашем Кемполо, що була видана в Торуні в 1997 р., – книга «Костянтин Василь Острозький, воєвода київський та маршалок землі волинської».

Утім, сподіваємося, що з часом прогалина, пов'язана з висвітленням діяльності князя В.-К. Острозького в українській історіографії, буде заповнена. Тим більше що останніми роками маємо цікаві напрацювання в галузі Острогіани, а професор Київського національного університету Василій Уляновський готує до друку ґрунтовну монографію, присвячену В.-К. Острозькому. Рукопис дослідження, який люб'язно був нам наданий, частково використовувався при підготовці цього видання.

Загалом наша книга має науково-популярний характер і тому не претендує на відкриття нових наукових істин. Автори ставили перед собою завдання лише систематизувати матеріал, а також, у міру можливостей, звернути увагу на найбільш яскраві та найбільш значимі для нашої історії діяння князів Острозьких.

Династія князів Острозьких

Документальних свідчень, що дають змогу простежити діяльність представників родини Острозьких, особливо на початкових етапах, збереглося небагато. Переважно вони стосуються пізніших часів – XVI та XVII століть.

Дискусійним лишається питання щодо походження цього князівського роду. За часів В.-К. Острозького й невдовзі після його смерті спостерігалось намагання утвердити думку, що Острозькі ведуть свій початок від давньоруських князів, зокрема Володимира Святославовича. Таку думку, наприклад, висловлює в панегіричній поемі придворний поет В.-К. Острозького Симон Пекалід «Про Острозьку війну...» (1600). У цьому ж творі навіть вміщена міфічна генеалогія роду, де вказано на те, що одним із найславніших предків Острозьких був князь Данило Галицький. Так само письменник-полеміст Захарія Копистенський, який, можливо, здобував освіту в Острозькій академії, в апології «Про пресвітлого та преславного Василя, князя Острозького, воеводу Київського», власне, частини об'ємного твору «Палінодія» (початок 20-х рр. XVII ст.), твердить, ніби цей рід сягає своїми витокami князів Володимира Святославовича та Данила Романовича. Нашадками давньоруських князів вважали Острозьких також польські хроністи Матвій Стрийковський, Олександр Гваньїні та Бартош Папроцький. Такий

погляд був загальноновизнаним у кінці XVI – на початку XVII ст., що засвідчив австрійський дипломат Е. Лясота у 1594 р. у своїх записах про Україну.

Проте хоч би яким було реальне походження дому Острозьких, важливо те, що останні представники цього роду, зокрема Василь-Костянтин, усвідомлювали себе саме нащадками правителів Київської Русі, продовжувачами їхніх культурних та політичних традицій. Слід враховувати, що Острозькі, як і представники інших князівських династій Русі в період Середньовіччя, вважали себе де-факто незалежними правителями. І справді, типологічно князівства Волині чи Полісся (а до них належало князівство Острозьке) нічим принципово не відрізнялися від аналогічних державних утворень – князівств та герцогств, наприклад Священної Римської імперії чи Французького королівства доби Середньовіччя.

Осердям української аристократії в період «осені Середньовіччя» стала Волинь. Тут зосереджувалися володіння князівських родин, найпотужнішими серед яких були Острозькі, Заславські, Четвертинські, Чорторийські, Сангушки, Гольшанські-Дубровицькі, Корецькі, Збараські, Вишневецькі, або, як їх іменували, «княжата головні». Представники цих родів намагалися зберегти за собою права, притаманні князям ще з давньоруських часів. Зокрема, до них належали право оголошення власних розпоряджень, жалувальних грамот підданам, надання земель за умови служ-

би, встановлення власних податків, повинностей, пільг, а також право суду над підданими (аж до смертної кари включно).

Удільний князь, влада якому діставалася в спадок, виступав повним сувереном свого володіння й міг вийти разом зі своїми землями зі складу Великого князівства Литовського, до якого в той час входила Волинь. Такі дії не вважалися зрадою, принаймні до XV ст. «Княжата головні» підлягали суду виключно великого князя, а не місцевих судів. Вони були представлені у великокнязівській раді, що давало їм можливість контролювати практично всі сфери життя свого регіону, хоча реально впливати на загальнодержавну політику вони не завжди могли.

Важливим привілеєм «княжат головних» було їхнє право формувати власні збройні загони (почти) під своїми родовими гербами, а не в складі загального повітового ополчення під стягами земель. Почесним привілеєм були обов'язкові іменні листи-повідомлення від великого князя про початок військових дій чи про скликання сейму. У Литовській метриці (збірнику документів Великого князівства Литовського) збереглися записи про відправку таких листів «княжатам головним». Порядок запису в них засвідчує ієрархію родовитості та знатності. У 1536 р. він виглядав таким чином: Ілля Острозький, Кузьма Заславський, князі Сангушки, Вишневецькі, Збараські, Корецькі, Четвертинські.

Правда, із середини XVI ст. спостерігається процес бо-

ротьби шляхти за ліквідацію правової нерівності, зокрема щодо князів. Низка законодавчих актів обмежила виняткові права князівської верстви, що було закріплено реформами 1564—1566 рр. та Другим Литовським Статутом (1566), за яким князі підлягали місцевому судочинству і стосовно права урівнювалися зі шляхтою. Однак «купуючи» згоду українських князів на Люблінську унію 1569 р., король польський, він же й великий князь Литовський Сигізмунд II Август, та його оточення пішли на збереження для княжих родин давніх прав та пріоритетне надання урядових посад. Це призвело до того, що «княжата головні» відразу розпочали змагання за посади воєвод, каштелянів, старост тощо. Вони фактично отримали право особистої підсудності лише главі держави. Тому ніколи не з'являлися в місцеві суди, а якщо й приймали позов, то князя завжди представляли його слуги й адвокати. Якщо ж князі були незадоволені судовим рішенням, то його просто ігнорували. Навіть могли розгромити сам суд.

У Речі Посполитій, об'єднаній державі Корони Польської та Великого князівства Литовського, після Люблінської унії 1569 р. офіційно відмінили окремі князівські збройні частини. Тепер князі разом зі своїми воїнами мали виступати в лавах повітового ополчення. І все ж «княжата головні» набирали власні надвірні загони, чисельність яких не регламентувалася законом. Князі дістали змогу створювати не підпорядковані державі цілі армії у своїх володіннях. У цих ар-

міях навіть служили іноземні найманці. Зібрати таке військо можна було досить швидко – на відміну від повітового ополчення. І звісно, воно більше відповідало вимогам часу, було більш боєздатним і дійовим. За деякими свідченнями, В.-К. Острозький здатний був виставити 15—20-тисячне військо. На той час не кожен європейський монарх міг похвалитися такою військовою потугою.

Отже, попри свою васальну залежність від короля польського чи великого князя Литовського, українські князі були достатньо самостійними. Особливо це стосувалося Острозьких. У XVI ст. їм вдалося зосередити у своїх руках великі земельні володіння. Їхнє князівство мало відносно сформовану систему управління, яка налічувала близько двох тисяч княжих «слуг»-управлінців, самостійне надвірне військо, а також культурні інституції – Острозьку академію зі слов'яно-греко-латинським шкільництвом, Острозький редакційно-науковий гурток, Острозьку друкарню, Дерманський культурний осередок тощо. Тому для нас цікавим є генезис роду Острозьких, зростання його могутності, формування в представників цієї княжої династії автономістських уявлень.

Першим відомим нам представником династії Острозьких є князь Данило з Острога (помер між 1366 та 1370 рр.). У деяких джерелах він фігурує як Daniel de Ostrow (Данило Островський). Правда, це могла бути помилка. Іноді траплялося, що Острозькі в писемних пам'ятках називалися (очевидно, помилково) Островськими. Наприклад, таке по-

милкове написання зустрічаємо у відомому заповіті княгині Гальшки Острозької 1579 року.

Про Данила збереглося дуже мало свідчень. Життя його припало на часи розпаду Галицько-Волинської держави (середина XIV ст.). Він боровся з експансією польського короля Казимира Великого на територію Галичини, використовуючи при цьому допомогу татар. У принципі, нічого тут дивного немає. Його попередники, галицько-волинські правителі, не раз вдавалися до татарської допомоги, воюючи з поляками. Тому варто відмовитися від одномірно-примітивного стереотипу «монголо-татарського іга». Руські князі не лише воювали з татарами, а й були їхніми союзниками – вільними чи невільними.

Відомо, що князь Данило мав свою печатку з гербом, який містив основні елементи «великого» герба Острозьких. Останній дійшов до нас, і він добре відомий дослідникам. Тобто Данила правомірно трактували як автономного правителя, що надавав письмові розпорядження, грамоти, скріплюючи їх своєю печаткою. Мав він і власні збройні загони, які використовував у боротьбі з поляками. Імовірно, саме Данило почав формування князівського домену на південних землях Волині й відбудову Острога, що був зруйнований під час монголо-татарської навали.

Є деякі свідчення, переважно легендарного характеру, які дають підстави твердити, що цей князь виступав церковним фундатором. Йому приписують заснування однієї з найдав-

ніших церков Острога – Микільської. Інформація про цю фундацію дещо непевна. Базується вона на записові в нап্রে-стольному Євангелії, яке знаходилося в Микільській церкві на початку XVII ст. Саме Євангеліє із записом не збереглося. Правда, копія запису дійшла із Луцьких гродських книг. Пам'ять про церковно-фундаційну діяльність князя Данила зберігалася довго, аж до XX ст. Зокрема на Шумщині зафіксована легенда про заснування Данилом монастиря в цьому краї, в селі Обич (село розташоване на відстані близько сорока кілометрів від Острога).

Загалом щедрі пожертви на церкви, монастирі були традицією, притаманною галицько-волинським князям. Відомим церковним фундатором був князь-філософ Володимир Василькович, на кошти якого будувалися й оздоблювалися дорогим начинням православні храми. Цей князь давав чималі кошти для переписування церковних книг. А деякі з них, можливо, й сам переписав. Також Данилів тезка і, ймовірно, один із його предків, князь Данило Галицький, не скупився давати гроші на церкву, про що говорено в Галицько-Волинському літописі.

Збереглися також легенди про князя Данила Острозького, записані місцевими краєзнавцями. Вони подають князя як набожну людину, що шанує духовенство. В одній з них розповідається, ніби в Данила та його дружини помер улюблений син Дмитро. У похованні брало участь сто двадцять священників на чолі з єпископом, а над могилою батьки поста-

вили велику круглу вежу. Очевидно, це є відголоском будівництва вежі-донжону, яка й нині є окрасою Острозького замку. Деякі дослідники вважають, що ця вежа була побудована в XIV ст. – тобто тоді, коли княжив Данило. Князь, згідно з легендою, зробив багаті внески у вибудувану ним Микільську церкву, а його дружина молилася по монастирях. Нарешті Господь пожалів нещасних батьків: княгині явився ангел і сказав: «Не плач, Василю, душа вашого хлопчика буде жити з вами на землі, але лише доти, поки ви, батьки, будете щоночі, вдосвіта, молитися на його могилі». І справді, молячись на могилі, вони чули голос свого сина.

Однак це, певно, не більше, ніж гарна легенда. Судячи з усього, у Данила та його дружини було чимале потомство. Старший син князя, Федько (Федір), успадкував по батькові Острог. Він та його нащадки почали іменуватися Острозькими. Відповідно до грамот, наданих королем Ягайлом у 1386 та 1390 рр., а також королевою Ядвігою у 1393 р., Федору, окрім Острога, належали волості на південно-східній Волині – Корець, Заслав, Хлапотин, Іванин чи Іваньє неподалік сучасного Дубна, Крестовичі, Красне та Крупа (нині це південні райони Рівненської області й північні Хмельницької). Вважається, що в останні роки життя цей князь відійшов від мирських справ, прийнявши чернечий постриг під іменем Феодосія в Києво-Печерському монастирі, вів праведне життя, став схимником і його поховали в дальніх монастирських печерах. Судячи із записів Києво-Печерського

пом'яника, монашество прийняла також його дружина Агафія (у чернецтві – Агрипина). Після смерті князя Федора Острозького його канонізували як преподобного Феодосія (день шанування святого припадає на 11/24 серпня, вшановується він також у соборі Волинських святих 10/23 жовтня). В одному з давніх кондаків говориться про Федора-Феодосія, що він мав, ставши ченцем, «смирений послух та безмовне життя». Ікона із зображенням преподобного знаходилася в П'ятницькій церкві Острога.

Правда, у православній літературі кінця XVI – початку XVII ст., де прославляються князі Острозькі, ім'я святого Феодосія не фігурує. Цікаво, що в поемі С. Пекаліда «Про Острозьку війну...» є згадка про цього князя, однак він представлений, радше, не як благочестивий православний подвижник, а як полководець:

«Федора, князя Острозького, доблесть воєнна частіше
Сяяла: хай же засвідчить Поділля, багате полями,
Скільки ворожих військ бачив і скільки розбитих
загонів».

Федір, вважають історики, був захисником Вільна (Вільнюса), столиці Великого князівства Литовського, від військ хрестоносців, очолюваних Конрадом Валленродом. Також він був учасником Грюнвальдської битви, обороняв українські землі від татарських наїздів. Тобто прославився військовими подвигами, а не подвигами на ниві благочестя.

До речі, не збереглося і народних легенд про Федора як про благочестивого православного.

Звісно, якби в кінці XVI – на початку XVII ст. Федір фігурував як святий, це знайшло б відповідне відображення в панегіричній літературі, твореній при дворі В.-К. Острозького. Проте факт присутності в роду князя-ченця, похованого в печерах Києво-Печерської лаври, не міг не впливати на свідомість представників роду Острозьких. Звідси їх посиленна увага до Києво-Печерської лаври. На території її сакрального простору були поховані деякі представники цієї князівської династії. Водночас Острозькі виступали протекторами й жертводавцями лаври. Схоже, Федір (у чернецтві Феодосій) був канонізований пізніше, за часів митрополита Петра Могили, коли творився своєрідний пантеон православних святих, пов'язаних із Києво-Печерською лаврою. Правда, чомусь (і це виглядає дивно) він фігурує як святий Федір, а не Феодосій.

Хоча Федір сприймається як ревнитель православ'я, про нього збереглися оповіді, котрі засвідчують повагу князя до католицизму і навіть прихильність до цього віровизнання. Федору приписували заснування в Острозі католицького костелу й монастиря домініканців. Щоправда, ця інформація має легендарний характер.

Федір залишив після себе численне потомство – синів Дашка, Андрушка, Федька, Василя, а також дочок Федору, Анну. Син, що успадкував ім'я батька, Федір (Фредерік),

прославився як учасник гуситських воєн і осів у Чехії. У той час чимало вихідців із Волині, очолюваних князем Корибутом-Вишневецьким, пішли на допомогу гуситам. Частина з них, як і Федір (Фредерік), не захотіли вертатися додому і знайшли для себе нову батьківщину.

Однак успадкував Острог і продовжив князівський рід від наймолодший син Федора, Василь, на прізвисько Красний (тобто гарний, красивий). Йому приписують укріплення Острозького замку кам'яними мурами (до того часу тут була лише кам'яна вежа, а огорожа – дерев'яною), будівництво на замковій горі церкви, а також спорудження інших твердинь, зокрема Заславської фортеці. Така діяльність давала можливість створити систему захисту від нападів татар на землях південної Волині.

Василь також прагнув розбудувувати свої князівські володіння. Він отримав низку маєтків від великого князя Литовського Вітовта. Щоправда, у боротьбі між князем Свидригайлом та королем Казимиром Ягеллоном, ставши на бік останнього, втратив місто Корець. Зате король компенсував йому цю втрату, надавши у володіння Лопатин, Красне, Тростянець, підтвердив набуття Осташина. Вважається, що Василь був одружений з родичкою Вітовта, княгинею Агафією. Від цього шлюбу мав двох синів, Івана та Юрія, а також дочку Агрипину-Катерину. Старший син Іван, залишившись князювати в Острозі, продовжив рід Острозьких. А його брат Юрій, отримавши місто Заслав (Ізяслав), започатку-

вав рід Заславських (Жеславських). З часом ця князівська династія стала однією з найпотужніших на українських землях.

Князь Іван Острозький, одружений з княжною Бельською, мав дочку й двох синів, Михайла й Костянтина. Йому вдалося розширити свої володіння, придбати нові села. Оскільки Михайло помер близько 1500—1501 рр. бездітним, рід продовжив Костянтин. Він зробив блискучу військову кар'єру. І заслуговує на окрему увагу.

«Руський Ганнібал»

Костянтин Іванович Острозький належав до найбільш видатних полководців і політичних діячів минулого. Він виграв велику кількість битв, деякі з яких мали міжнародне значення. Можна навіть говорити про те, що, завдячуючи його діянням, центрально-східна Європа має європейське, а не азіатське обличчя. Цю людину є всі підстави вважати такою, що «змінила історію».

Цей князь був не лише сувереном у своїх величезних володіннях, – він також володів деякими привілеями, притаманними незалежним можновладцям. Зокрема йому надали право ставити печатку на червоному воску. А це в той час вважалося королівською прерогативою. Діяльність Костянтина Івановича об'єктивно сприяла утвердженню ідеї, що Русь-Україна є землею, якою правлять свої суверени. На самому ж надгробку князя, котрий знаходився в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, його зобразили з короною. Так тоді зображували переважно королів.

Сучасники Костянтина Івановича, щоб підкреслити військові заслуги й доблесть цього діяча, порівнювали його із знаковими постатями античності. Наприклад, папський легат у Польщі Пізоні в 1514 р. писав: «Князь Костянтин може бути названий кращим воєначальником нашого часу». Й порівнював його із засновником Рима Ромулом. Таке порів-

няння не лише «мода», притаманна людям епохи Відродження. Це свідчення великих заслуг князя в очах людини, яка належала до іншого культурного й конфесійного простору і вже через це не повинна була б захоплюватися заслугами руського полководця. А польський король Сигізмунд I Старий, надаючи один із привілеїв Костянтину Івановичу в 1527 р., писав: «Він цілком слушно може бути порівняний не лише із сучасними воєначальниками, а й зі знаменитими мужами давнини». Польський ренесансний хроніст М. Стрийковський називав Острозького «другим Аннібалом, Пірром і Сціпіоном руським і литовським... мужем світлої пам'яті і надзвичайно прославленої діяльності». Велика похвала вміщена князю у «Волинському короткому літописі» (середина XVI ст.) – творі, у якому оригінально поєдналися давньоруські й ренесансні традиції. Також князя прославляли українські ренесансні латиномовні поети, зокрема С. Пекалід у поемі «Про Острозьку війну...». Йому приписувалась участь у великій кількості битв і численні перемоги над ворогом. Наприклад, у надгробній епітафії зазначалося, що Костянтин Іванович отримав 63 перемоги. Можливо, це перебільшення. Однак немає сумніву, що князь неодноразово звитяжив на полі брані і отримав чимало блискучих перемог.

Звісно, Костянтин Іванович став знаменитим не відразу. Слава про нього прийшла тоді, коли він уже був зрілим мужем. Про його молоді роки майже нічого не знаємо. Зрештою, нічого дивного в цьому немає. Народився він у так

звані «темні віки», коли українські землі, переживши монголо-татарську навалу, стали об'єктом постійних наїздів ординців. У той час культурне життя України занепало. Занепало також і літописання. Тому про події в Україні в ті часи маємо лише скупі фрагментарні свідчення. Звідси й «темні віки».

Костянтин Іванович народився близько 1460 р. Дещо дивним видається наречення його іменем Костянтин. Річ у тім, що в тогочасних українських князівських династіях зазвичай існували традиційні чоловічі імена, які повторювалися з покоління в покоління. Для Острозьких такими були Данило, Василь. Ім'я ж Костянтин ними не використовувалося.

Як відомо, у православній традиції ім'я св. Костянтина Великого, імператора Римської імперії, на честь якого був названий наш герой, мало велике символічне навантаження. Адже саме за часів цього імператора християнство стало офіційною релігією Римської держави. Тому це ім'я сприймалося як ім'я оборонця християнства. Саме так воно подавалося в панегіриках князям Острозьким. Дійсно, Костянтин Іванович відповідав своєму імені. Він чимало зробив для захисту й розвитку православ'я на землях Великого князівства Литовського, завдяки йому було побудовано чимало православних храмів і монастирів, відбулися зрушення у сфері православної релігійної культури.

Очевидно, нашого героя охрестили у день св. Костянтина, який припадав на 21 березня. Оскільки, здебільшого, хре-

щення відбувалося приблизно через сорок днів після народження дитини, то можна вважати, що князь народився орієнтовно в середині лютого 1460 року.

Про його дитячі та юнацькі роки нічого не знаємо. Певно, він навчався військової справи, здійснював походи на кримських татар, війни з якими почали набувати постійного характеру. Перші документально засвідчені згадки про Костянтина Івановича припадають на 1486 р., коли він уже був цілком зрілою людиною.

Зоряним для князя став рік 1497-й. Разом із братом Михайлом навесні та влітку він здійснив кілька походів на татар, погромив їх, відібрав полоняників і пограбоване майно. Особливо нищівної поразки завдав неприятелеві під час другого походу. Тоді він навіть узяв у полон сина кримського хана Махмеда Гірея. Ці походи були частиною широко-масштабних операцій, які вели польський король і великий князь Литовський Сигізмунд I проти татар та їхнього союзника молдавського господаря.

Цього ж року Костянтин Іванович за свої бойові заслуги отримав земельні пожалування, котрі стали своєрідним ядром Острожчини – села Здовбицю, Здолбунів, Дермань, Лебеді, Кунів та інші (зараз це переважно населені пункти Здолбунівського району Рівненської області), а також посаду великого гетьмана Литовського. Тоді йому виповнилося близько 37 років – для такої високої посади вік дуже молодий. Принаймні не відомо, щоб до того часу в Польщі чи

князівстві Литовському великими гетьманами ставали в такому віці.

Принагідно слід зазначити, що до складу Великого князівства Литовського входили переважно білоруські й частково українські землі. Власне, литовці становили меншість з-поміж слов'янського населення держави. Офіційною мовою князівства була руська мова, що включала елементи як білоруських, так і українських говірок. У певному сенсі князівство продовжувало політичні й культурні традиції Київської Русі. Тому українське й білоруське населення, принаймні його еліта, сприймало Велике князівство Литовське як «свою державу».

У 1498 р. Костянтин Іванович отримав посади брацлавського, звенигородського й вінницького старости. Правда, вони не давали великих статків. Названі староства були порубіжними, своєрідними заборонами від татар. Тому велику увагу треба було приділяти їх захисту.

Велике значення князь, як і його попередники, надавав побудові оборонних споруд. Завдяки його старанням у 1498 р. поселення Дубно здобуло статус міста, а в 1507 р. – магдебурзьке право. Взагалі це місто було відоме ще з давньоруських часів, однак воно занепало (очевидно, в результаті монголо-татарської навали) і перетворилося на село. І саме завдяки Костянтину Івановичу почалося його відродження.

Князь свідомо намагався перенести на українські землі засади самоуправління, характерні для тогочасних західно-

європейських міст. Окрім Дубна, за його сприяння магдебурзьке право здобули Дорогобуж (1514), Звяголь, тобто сучасний Новоград-Волинський (1507, 1519), Черняхів (1529). Дубно стало однією з найбільших фортець південно-східної Волині, яка втримувала татарські наїзди. Воно зі своїм міцним замком перетворилося на одну із «столиць» князів Острозьких. Мине чимало часу, і в ХІХ ст. це місто своєю прославить Микола Гоголь, зробивши його місцем основної дії у своїй повісті «Тарас Бульба». Так опосередковано, навіть не підозрюючи цього, Костянтин Іванович спричинився до появи цього історичного бестселера.

Отримавши за свої військові заслуги значні володіння на Волині, князь вибудував лінію із замків, до складу яких, окрім Дубна, входили Острог, оборонні споруди якого були значно зміцнені, Рівне, Дорогобуж, Полонне, Звяголь, Чуднів та інші. Таким чином, волинські землі, які потерпали від татарських наїздів, тепер хоча б частково були захищені від них. Це дало змогу Волині розвинутися як у плані господарському, так і культурному. Не дивно, що цей край у другій половині ХVІ ст. став одним із головних осередків першого українського «національного відродження».

Окрім татарських наїздів, серйозною проблемою для Великого князівства Литовського, у тому числі й порубіжних українських земель, стали війни з росіянами-московитами. Князь чимало зробив для відвернення російських нападів на землі своєї держави. Згадуваний уже нами дослідник, про-

фесор В. Ульяновський справедливо зазначає: «...Головним у житті Костянтина Івановича стала війна. Великий гетьман литовський брав безпосередню участь в усіх акціях та воєнних виправах проти татар і турок, а також проти великого князя Московського. В обох випадках сенсом боротьби був захист державної території та людної. Цікаво, що принцип віри ніби не діяв, хоч літописи в описові битв підкреслювали особливу жорстокість магометан. Але для князя Острозького різниця між ворогами Литви полягала лише в способі військових виправ татар і московитів, що потребувало різної тактики ведення військових баталій. Власне, уся діяльність К. І. Острозького як воєначальника спростовує ідеологему православних авторів ХІХ ст. (яка проникла і в радянську та частково навіть у сучасну історіографію) щодо опозиції «єдиновірної Русі» й «мусульманського Сходу». Військові виправи Острозького проходилися за принципом: свій – чужий. При цьому «чужим» був той, хто мав на меті загарбання якихось земель Великого князівства Литовського, пограбування його території чи виведення людної. Отже, мова має йти не лише про політичну лояльність князя литовській владі, але про почуття державного патріотизму, котре перевищує релігійну «спорідненість».

Саме з боротьбою із московитами пов'язана подія, яка на довгий час вилучила Костянтина Івановича з політичного життя Великого князівства Литовського. У 1500 р. розпочалася війна між цією державою та Великим князівством

Московським. Російські війська захопили кілька «литовських», власне українських та білоруських, міст і підійшли до Смоленська. 14 липня відбувся генеральний бій на річці Ведроші. Московське військо чисельністю помітно переважало «литовське», очолюване Костянтином Івановичем. Тому «литовці» зазнали нищівної поразки, а князь потрапив у полон, який тривав близько семи років.

Росіяни не хотіли відпускати Костянтина Івановича ні за яку ціну, сподіваючись використати його таланти, й умовляли піти на службу до московського князя. Розуміючи, що йому не вдасться визволитися, він склав присягу. Але коли з'явилася найменша можливість втекти, скористався нею. Зрозуміло, російська історіографія не могла пробачити Костянтину Івановичу такого «гріха» і характеризувала князя як «безбожного врага и государева изменника».

Повернувшись з полону, наш герой знову отримав гетьманську булаву. Цей факт свідчить, наскільки високо цінували його як полководця. Упродовж багатьох наступних років князь переважно воював зі «степом», здобувши низку блискучих перемог над переважаючими силами татар. Найбільш резонансними були перемоги у битві на Лопушнрянському полі під Вишнівцем (28 квітня 1512 р.) та біля річки Ольшаниці на Київщині (6 лютого 1527 р.). У першому й другому випадках, за свідченням сучасників, були розбиті орди чисельністю понад 20 тис. чоловік. І це при тому, що війська, якими командував Костянтин Іванович, були знач-

но меншими.

Особливо значний резонанс у країнах Центральної та Східної Європи викликала битва під Вишнівцем. Її розлого описав, використовуючи віршову форму, уже згадуваний польський хроніст М. Стрийковський. Показово, що автор вкладає в уста князя напередодні битви патріотичну промову, де йдеться про розорення татарами українських земель і звучить заклик боронити їх від ординців:

Гей, товариші мої, товариство миле,
Неминуче діло нам випало в цій хвилі.
Серце не дає мовчать зараз перед вами.
Подивіться навкруги – що діється з нами,
Як потоптана земля, де не глянуть очі.
Орди хижі, навісні кривдять і толочать
Нашу землю, а вона кожному з нас мила,
І яке ж то лихо їй нині учинилось,
Геть спустошена лежить, статки і надії
Знищені, а через те став поганин смілий.
Скрізь нужденні орачі, гляньте ж бо, блукають,
Вигнані з своїх осель, що робить, не знають.
Бачите, як зв'язаних тьму женуть по полю,
І жінок, і діточок тягнуть у неволю
На ганьбу, чоловіки в ланцюги закуті,
Сил немає говорить – горе скрізь і скрута.

Хроніст описує непросту ситуацію, що склалася напередодні битви. Тоді пересварилися польські й литовські воєна-

чальники, загони яких були у війську:

Сварка в гетьманів зайшла, як їм починати,
Хочуть Польща і Литва наперед ставати.
Костянтин Острозький сам першим хоче бути,
Бо не раз громив татар, вивчив їхні штуки.

Поляки ж заперечували, аргументуючи це тим, що їхні юнаки вчилися на Заході (у Німеччині, Франції) «у школах фехтувальних». К. І. Острозький відповів, що тут закони війни інші. Далі розповідається, як майстерно вів битву князь, котрий своїх «волинців справних відокремив, вбік відвів, осторонь поставив», а не змішував їх з іншим військом, тримаючи для рішучого удару, оскільки саме це військо мало «скрито долом на татар з-за могил наскочить».

М. Стрийковський зображає К. І. Острозького як мужнього полководця, котрий уміє своїми промовами запалити воїнів і повести їх за собою. Ось один із прикладів такої поетичної риторики з твору:

Ще гучніше Костянтин до своїх гукає:
«Хто вітчизни вірний син і про неї дбає,
Гей, покаже хай тепер мужність і відвагу,
Сам веду я вас у бій, щоб здобути славу».
Чують гетьмана свого, духом піднеслися,
Сонця промінь золотий саме засвітився.

А ось уривок, у якому поет-хроніст показує хоробрість Костянтина Івановича та його військову вмiлiсть:

Князя поклики усiм додають вiдваги,
Зi своїм козацтвом він має перевагу,
Злі татарські танці рве, сам напосiдає,
І за ним стрій польських рот дружно наступає.

У своєму творі М. Стрийковський дає високу оцiнку Костянтину Івановичу, вважаючи, що саме в бою під Вишнiвцем він «найвищу винагороду в звитязтві мав».

Ще одна битва К. І. Острозького з татарами знайшла свій поетичний опис. Сталася вона під Теробовлею 2 липня 1524 р. і була оспiвана латиномовним бiлоруським поетом Миколою Гусовським. Правда, Костянтин Іванович тут згадується, але ім'я його не називається.

Вказані перемоги над переважаючими силами татар слід пояснити як військовим талантом князя, так і тим, що він смiливо використовував новинки військової техніки. Зокрема, Костянтин Іванович став одним із перших воєначальників, що почав застосовувати польову артилерію.

Однією з найблискулiших перемог князя стала битва під Оршею, де він продемонстрував неперевершений військовий талант. У 1512 р. розпочалася нова московсько-литовська війна. Московські війська підступили під Смоленськ, узявши його в облогу. Правда, ні в 1512-му, ні в 1513 рр. місто не було взяте. У червні 1514 р. цар Василь III зібрав 100-ти-

сячну армію. 1 серпня 1514 р. після місячної облоги й тривалого артилерійського обстрілу із 144 (за іншими даними з 300) гармат місто здалося. Скориставшись успіхом під Смоленськом, війська Московії почали активно просуватися в глиб території Литви. Московська армія взяла Дубровник і опинилася в районі Орші, далі дійшла до Друцька, який теж був узятий, і зупинилася на Друцьких полях, виславши авангард до річки Березини. Втрата Смоленська, який відіграв важливу роль на східному кордоні Великого князівства Литовського, а також інших міст відкривала шлях для інвазії московських військ та окупації ними білоруських і литовських земель.

Перша сутичка між московською армією та військами Великого князівства Литовського відбулася 27 серпня 1514 р. на лівому березі Березини, де московити зазнали поразки. Однак польський король, він же й великий князь Литовський Сигізмунд I, з кількатисячним загоном залишився в Борисові, вирішивши не ризикувати. Він не мав певності в перемозі. Основні ж сили війська на чолі з великим гетьманом К. І. Острозьким просунулися в напрямку до Друцьких полів. Дізнавшись про наближення супротивника, московити відійшли назад, переправилися на лівий берег Дніпра і розташувалися між Оршею та Дубровником, на річці Кропивні, зайнявши вигідні позиції.

Московське військо складалося як з російських полків, так і з татарської кінноти. Ззовні воно нагадувало більше

орду кочівників, а не впорядкований стрій європейського війська. Московитами командував конюший царя Іван Андрійович Челяднин. Щодо «литовського» війська під проводом Костянтина Івановича, то це були об'єднані сили Великого князівства Литовського й Королівства Польського. Власне, етнічних литовців тут було мало. Переважно то були частини з українських, білоруських та польських земель.

У ніч з 7 на 8 вересня 1514 р. очолюване князем К. І. Острозьким військо здійснило ризикований маневр, форсувавши Дніпро. Кіннота переправилася вплав, а піше воїнство перейшло річку двома майстерно зведеними мостами. Артилерія скористалася своєрідним понтонним мостом, при зведенні якого були використані великі бочки. У цьому випадку Костянтин Іванович багато чим ризикував. Адже супротивник міг легко розбити його військо по частинах, не давши повністю переправитися на лівий берег Дніпра. Однак князь-полководець, побувавши в полоні у росіян, добре вивчив їхню психологію. Він вважав, що московські воєводи дадуть йому змогу форсувати ріку, щоб потім повністю розгромити його військо. Збереглися свідчення, ніби керівники московського війська свідомо дозволили супротивнику переправитися через водну перепону, аби пізніше отримати «чисту» перемогу над ним. Російський історик М. Карамзін навіть приписує воєводі І. Челяднину самовпевнену фразу, яку він ніби сказав, коли довідався, що частина «литовців» уже переправилася через Дніпро: «Мені мало половини; че-

каю їх усіх, і тоді одним разом управлюся з ними». Власної поразки московити навіть не уявляли, самовпевнено стверджуючи, що «без особливої праці ми зможемо або зім'яти це військо, або оточити і гнати його як скотину до самої Москви».

Дійсно, співвідношення сил було на користь росіян. Наводяться різні дані щодо «литовського» та московського військ під Оршею. Поширеним є твердження, що росіян налічувалося близько вісімдесяти тисяч чоловік, а «литовців» десь тисяч зо тридцять. Можливо, ці цифри є дещо перебільшеними. Але немає сумніву, що московське військо приблизно удвічі переважало «литовське». Попри відчутну різницю в чисельності, російське військо було гірше озброєне порівняно з «литовським». Московські полки переважно використовували луки й бердиші, тоді як їхні противники мали на озброєнні важкі гармати, самопали, ручниці (невеликі гармати, що використовувалися піхотою), довгі піки й мечі.

К. І. Острозький, як досвідчений стратег, встиг зайняти оборонну позицію у дві лінії, і вже зранку 8 вересня його військо чекало на противника в повній бойовій готовності. Попереду війська перебувала кіннота: у центрі – важка, а на флангах – легка. Задню лінію війська становили піхотинці й гармати. Також за правим крилом, у ялиновому переліску, був прихований резерв з артилерією.

Таким чином, «литовські» війська на чолі з великим гетьманом робили ставку на ефективну координацію дій усіх

родів військ на полі бою. Передбачалася спільна взаємодія важкої і легкої кінноти, піхоти й польової артилерії.

Воєвода І. Челяднин розтягнув свої війська в три бойові лінії, поставивши на флангах окремі загони для удару противникові в тил. Обидва крила московсько-татарського війська доволі далеко відійшли від головного полку іще до початку битви. Це пояснювалося неприхованим наміром оточити все «литовське» військо.

День битви припав на свято Різдва Пресвятої Богородиці. Тому в обох військах було відправлено молебні. Костянтин Іванович звернувся до своїх воїнів з короткою промовою, пригадуючи славні подвиги предків. Він закликав воїнів бути мужніми та гідно захистити рідну землю від загарбників. Самій битві традиційно передувало декілька герців між найвправнішими воїнами з «литовського» та московського боків.

Битву під Оршею заведено поділяти на три стадії. Перша охопила атаку московської кінноти на ліве крило «литовців». Росіяни цим маневром сподівалися відрізати противника від переправи. К. І. Острозький розгадав наміри московських воєвод. Після того як «литовці» витримали стартовий натиск московської кінноти, він ввів у бій своїх резервних кіннотників. Московським військам довелося відступити.

На другій стадії бою московська кіннота атакувала як правий фланг «литовців», так і фланг лівий, де вони змогли

знову відновити наступ. Давши можливість на лівому фланзі розгорнути атаку, «литовці» враз розступилися, і росіяни потрапили під шквальний вогонь піхотинців із близької відстані й змушені були тікати. На правому фланзі «литовці» імітували втечу. Московити тут же почали грабувати майно противника, однак потрапили під вогонь польової артилерії. Вони цього не чекали. Взагалі для росіян використання польової артилерії було чимось новим і незвичним.

Князь К. І. Острозький сам очолив контрнаступ. Почалася третя стадія битви. У фланг відступаючій московській кінноті вдарили панцерники з резерву, фактично відрізаючи московський авангард від основних військ. Рештки московитів опинилися в пастці. Вони були притиснуті до болотистої долини річки Кропивни, частково до Дніпра, і їх майже повністю знищили. Під час спроб втечі московські вояки кидалися з крутих берегів і масово гинули. Сама річка була повністю запруджена тілами загиблих.

Активна стадія битви тривала три години. Однак переслідування росіян «литовцями» затягнулося надовго, аж до вечора. З одинадцяти великих московських воєвод у полон потрапило шестеро. Серед них був і головнокомандувач московського війська І. Челяднин. На полі бою загинула величезна кількість ратників. Так, у листі до лівонського магістра король польський і великий князь Литовський Сигізмунд І писав, що московити під час Оршанської битви з вісімдесятитисячного війська втратили до тридцяти тисяч убитими,

тоді як до полону потрапило вісім верховних воєвод, тридцять сім воєначальників і півтори тисячі дворян.

Звістка про Оршанську битву швидко облетіла європейські країни. Король Сигізмунд I розіслав урочисті реляції про неї до представників провідних європейських держав. Не залишилися байдужими до цієї події і сучасники в Західній Європі. У другій половині 1514 р. в Німеччині, в Нюрнберзі, було видано інформаційний листок з описом битви під Оршею, через рік його було видано іще раз. Цей факт засвідчує, який великий інтерес викликала ця подія. Оршанську битву описували різні літописні джерела та хроніки. Знайшла вона відображення і в образотворчому мистецтві. У художній галереї Національного музею у Варшаві зберігається картина, написана олією на дошці розміром 162 × 232 см, що показує різні епізоди битви під Оршею. Вона вважається першою в Польщі картиною батального змісту. На ній бачимо Костянтина Івановича, який веде у бій воїнів. Князь зображений портретистом людиною високого зросту, з довгастим обличчям. Він носить сиву бороду і звислі вуса. На голові – тканий золотом чепець, подібний до того, у якому малювали короля Сигізмунда I. Старий гетьман одягнений у пурпурову ферязь, розшиту спереду золотом. Ці кольори використовувалися при зображенні візантійських імператорів. Чи не хотів художник, малюючи такий портрет Костянтина Івановича, натякнути, що той достойний монаршої влади, і (свідомо чи несвідомо) порівняти його з імператором Костянтином?

Оршанська битва відлунує і у фольклорі. До нас дійшла білоруська народна пісня «Ой, у неділю пораненько...», у якій оспівується ця битва. Однак чи не найбільший інтерес для нас становить «Волинський короткий літопис». У ньому дається поетичний опис Оршанської битви і прославляється князь К. І. Острозький. При цьому автор свідомо звертається до античних ремінісценцій, що було характерно для ренесансної естетики. Ось як, наприклад, описується переправа військ під проводом Костянтина Івановича через Дніпро. Князь:

...спом'янув славу,
і смілість хороброго Антіоха,
і великого гетьмана Александра Македонського,
як він війську персидському
ріку Арсіанську перейти повелів.
Перші замочилися,
А останні як по сухому перейшли.
Так і він переднім людям пливти повелів,
А останні вже як по броду перейшли.

Слід зауважити, що при описові битви автор «силу велику московську» прирівнює до «раті татарської», таким чином наголошуючи на тому, що ця битва була своєрідним цивілізаційним конфліктом між «Європою» та «Азією».

Завершується опис битви моралізаторськими цитатами із святого Єфрема Сиріна, пророка Ісайї, тобто, здавало-

ся б, у цілком традиційному для давньоруської літератури дусі. Проте далі трапляються моменти, що свідчили про нові віяння, котрі йшли із Заходу. Зокрема, князь К. І. Острозький порівнювався з лицарями-хрестоносцями:

Прирівняний ти є великим хоробрим рицарям
славного міста Родоса,
які-бо своєю мужністю
численні замки християнські
від поганських рук спокійними чинять.

У цьому випадку малися на увазі лицарі-іоніти, які жили на острові Родос з 1310-го по 1522 рік і виступали силою, яка протидіяла експансії мусульманського Сходу.

Прославляючи Костянтина Івановича, літописець навіть пише таке:

За такий учинок
не тільки в тутешніх великих, столичних містах —

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.